

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 24 (16972)

2005 чылдың
МАРТ 10,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30
Садар өртээ — 3 рубль.

ТР-ниң Чазааның калбак хуралы

ТАРАА БУДУРУЛГЕЗИН 60 МУҢ ТОННА ЧЕДИРЕР

Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы март 4-те болуп эрткенни дыңнаткан болгай бис. «2005-2006 чылдарда Тыва Республиканың тараа бүдүрүлгезин көвүдөдир талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды В.И.Лавриненконун илеткелин аңаа дыңнап, чугаалашкан.

Тараа бүдүрүлгезин көвүдөдир республиканың агроулетпүр комплекзинин бурунгаар хөгжүлдөзүнгө улуг салдарны чедирерин илеткелчи демдеглээн. Сөөлгү беш чылда республикага тараа культураларын 25-тен 42 муң га чедир тарып келген, бир чылда ортумаа-биле алырга, 33 муң гектар турган. Тараа культураларындан чылда ортумаа-биле республика 25,8 муң тонна тарааны ажаап ап келген, бир гектардан

ортумак дүжүт 7,1 центнер болган. Чылда ортумаа-биле бир кижиге онаштыр 84 кг тарааны бүдүргөн. Чылдың-на тараа культураларын 18 муң гектарга тарып келген, оон ниитизи-биле 16 муң тонна тарааны ажаап ап турган, бир гектардан ортумак дүжүт 9 центнер четкен. Республика бодунуң аш-чем тараазы-биле 27 хуу хандыртынганын илеткелчи демдеглээн.

2005 чылда республиканың

социал экономиказын хөгжүдери-ниң баш бурунгаар тодараткан сан-чурагайларында (прогнозуна) тараа бүдүрүлгезин 60 муң тонна чедирерин айыткан, ол болза сөөлгү беш чылдың ортумак деңгелинден 2,5 катап хөй болуп турар. 2005-2006 чылдарда тараа культураларының бүдүрүлгезинин хемчээлин көвүдөдир тургаш, иштики аш-чем болгаш мал чеминге хереглээр тараа рыногун, республиканың аш-чемге айыыл чок чоруун хандырарын боттандыра улуг сорулга республиканың көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының, тускай эртемниглеринин, кожууннар, сумулар чагыргаларының мурнунда салдыган. Ону амыдыралга боттандырада чүнү

кылырының хемчеглерин илеткелчи чыылганнарга чугаалап берген. Бо программаны боттандырада хамыктын мурнунда тараа культураларын тарыыр шөлду 45 муң гектар чедир улгаттырары, оларны чүгле сугаттыг черлерге болгаш хөрзүнүн эки болбаазыраткан, чемишчткен черлерге тарыыры көрдүнгөн. Ынчангаш тараа культураларының ортумак дүжүдүн 15 центнер чедир өстүрер сорулга салдыган. Ону чедип алыры белен эвес айтырыг, мону барымдаалааш, чаагай дүжүттү өстүрүп алырынга хамааржыр бүгү-ле организастыг, агротехниктиг, материалдыг, саң-хөө, инновация курлавырларын чөптүг ажылаарынга В.И. Лавриненко док-

тааган. Ол ышкаш чайгы чер аңдарылгазын, чер болбаазыра-дылгазын, сугарылганы экижидеринче, минералдыг чемишчилдени ажыглаарынче, эки шынарлыг үрезиннерни чажарынче, агротехниктиг чурумнарны шын сагырынче, кадрларның билиин, мергежилин бедидеринче кичээнеини база угландырган.

Кадастрның шимчeves объектинин федералдыг агентилелиниң Тыва Республикада эргелелиниң удуртукчузу Х. Б. Куулар, «Тывамелводхоз» федералдыг күрүне эргелелиниң директорунуң оралакчызы Н.И. Спиваков эдериниң илеткелдерни хуралга кылган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Час, амыдырал, байырлал

ТИЛЕКЧИЛЕРНИ ИЛЕРЕТКЕН

Улусчу Чогаадылга бажыңыга Бүгү-делегейниң херэзженнер хүнүнге тураскааткан байырлыг кезээге чалатканнар уран кылыглар делгелгезин оюп эртпээннер. Кожуун бүрүзүнден ус-шевер, уран холдуг херэзжен чон боттарының аргып, даараан кылыгларын ханаларга аскаш, аш-чемин столдар долдур делгелген.

Оларны эргий кезип сонуургап көөрге, шынап-ла, херэзжен чоннуң аразында езулуг-ла «алдын» холдуг кижилер хөй-дүр дээрзи бадыткатынып кээр.

(Уланчызы 3-ку арында).

Кызылчылар болгаш дыштанылга

Кышкы үеде найысылал Кызыл хоорайның чурттакчыларының хоорайдан үнүп, агаарлап дыштаныр черлеринин бирээзи — «Ловушкага» эрткен байырлалдар хүннеринде чон бо чылдың кажангызындан хөй чыылган. Оларның аразында албан черлери, организацияларның коллективтери, өөреникчилер болгаш өг-бүлелер дээш, кымнарны чок дээр. «Ловушкага» дүштеки үелерде улуг-биче автобустар болгаш машиналар 70 ажып турган.

Бо аяс, чылыг хүннерде хүн караанга хар эрип чытса-даа, улуг-бичи чон дагның хөлөгеленчек талазындан чуңгулап турган. Чамдык коллективтер болгаш школачылар боттарының аразында бут бөмбүү, тевек, канат тыртары дээш, оон-даа өске маргылдааларны организастап эрттирип турган. Тайгага дыштанып келген хоорай чурттакчыларынга эң солун болгаш кайгамчык чүүлдерниң бирээзи — аът мунары болган деп болур. Күзелдиг болзуңза, аъттарның бедик-чаагайы,

чаажы, ылгыны-даа бар-ла. «Ловушканың» девискээрин бир эргий мунар дизинзе, 20-30 рубль, а бир эвес ушкаштыг болзуңза, 50 рубльди төлеп кааш, шаап халдып болур сен. Шак мындыг «хайымын» хүннерде Сесерлигнин чылгычылары 500-тен 1000 рубль чедир ажылдап алыр аргалыг.

Санчай САТ.
Чуруктарны В. Балчий-оол тырттырган.

Кажан? Кажан? Чүү? Сонуургаптаалынар

Ивижилер конгресси

Якутск хоорайга болур Делегейниң ивижилеринин конгрессинге киржири-биле Тывадан 3 кижиге тургузулгучу делегация март 14-те аътаныптар.

Дөрт чыл болгаш эртип турар ивижилер конгрессинге Россияның иви азырап турар бүгү булуңнарындан база иви азырап турар даштыкы чурттардан 150 төлээлер киржир. Конгресстин кол сорулгазы — иви мал азыраар девискээрлерни камгалап арттырып алыры. Ол ышкаш иви малдың баш санын өстүрер, продукциязын көвүдөдир сайзырадыры болгаш ивижилерниң социал камгалалын канчаар чорударының дугайында айтырыгларны чугаалажыр. Иви мал кадарып чоруур чоннарның хол-биле кылган ажылдарының база культуразының дугайында делгелгелер база болур.

Эң-не эргим кыс чонувуска

Март 8-тиң байырлалына тураскааткан янзы-бүрү солун хемчеглер найысылал Кызылга эрткен. Ылаңгыя культура одагалары бо хүннерде диңмиттиг-ле болган. Тываның күрүне филармониязы студент аныяктарга — «Частың тыныжы», кыстарга болгаш аваларга — «Эргим херэзженнерге» болгаш «30-40 харлыгларга» дээн ышкаш солун кезээлерни хар-назы айы-биле таарыштыр удаа-дараа эрттирген.

Тываның хөгжүм-шии театры база-ла хөй чонну бо хүннерде хүлээп алган. Аныяк ыраажы Шолбан Ондарның «Уруг чашка, аваларга уян чүрээм белээ болзун» деп концерти болган. Аңаа сураглыг аныяк ыраажы Аяс Данзырын, каттырынчыг чугаалар күүседикчизи Шолбан Ондар

болгаш өске-даа аныяктар киришкен.

Чылдың-на Март 8 байырлалында театрның херэзжен артистери Р.Томаның «Сес ынак херэзжен» деп каттырынчыг, солун шиизи-биле көрүкчүлерин өөртүп турар. Бо удаада база көрүкчүлөр арбын болуп, сес херэзжен артистеривистиң оюнун магадап көргөн.

Хоойлуга дүүштүр

«Тываэнерго» ААН энергия курлавырларын хоойлуга дүүштүр ажыглап турар талазы-биле контролду күштелдирип эгелээн.

Февраль айның сөөлгү хүннеринде бүдүрүлгениң девискээринге өңчүг металл оорлап чыткан хамаатыны «Тываэнерго» ААН-ниң камгалал ажылдакчылары тудуп алган. Оорга кеземче херээ оттурары-биле эрге-хоойлу органның камгалалы дамчыдып берген. Электри энергиязын оорлап ажылаар болгаш өңчүг металлдар оорлаар чорук-биле шыңгыы демиселди бүдүрүлгениң удуртулгазы чорудуп эгелээн.

— Бистиң камгалал албанының ажылдакчылары бедик мергежилдиг специалистер, олар кандыг-даа байдалдарда хоойлуга дүүштүр хөдөлүр — деп, камгалал албанының начальниги В.У. Давиданов чугаалап турар.

Саарылгадан уштур

ТР-ниң Санэпидхай-гаарал төвүнүн эмчилери ээлчеглиг рейдини чоруткан. Олар аш-чем садар точкалардан «Чеснок сушеный молотый-БГКП» деп шынары багай, санитар дүрүмге таарышпас, аш-чемге холуур чүүлдү илереткенер. Ону саарылгадан уштур дугайында негелделерни чогуур черлерге тургускан.

Бистиң корр.

Бистиң Интернетте адресивис:
<http://shyin.tuva.ru>

Тускай сорулгалыг программалар:

ТҮННЕЛИН ҮНДҮРГЕН

«2004 чылда республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырып чорудуп келгениниң дугайында» айтырыгны республиканың Чазааның март 1-де болган хуралына чугаалашкан.

ТР-ниң 2004 чылда республика бюджетиниң дугайында хоойлузунда 45 программаларны 40665 муң рубльге акшаландырып көрдүнгөн. Республиканың Саңхөө яамызының, яамыларның болгаш ведомстволарның, күрүне чагыкчылары болуп турарларның берген саң-түннери-биле ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызының белеткээн медээзин езугаар алырга, бүгү программаларны акшаландырышының хемчээли 100 хууга күүсеттинген. Акша-хөреңгиниң хөй кезин экономиканы боттук секторунуң хөгжүлдө болгаш күрүне деткимчезинче угландырган. Бүдүрүлгө программаларын боттандырышының хемчээлинге дүүштүр, бүдүрүлгелерниң технология талазы-биле эде тургузарының хемчеглерин ап чоруткан болгаш үлөтүргө кадрларның белеткелинче угландырган. Тодаргайлаарга, «Тываның хевистерин», «Юрта», «Тываның машина тудушкун заводу», «Кидис-пимокат заводу» күрүне бүдүрүлгелеринге, «Чербининиң ыяш белеткээр пунктузу» КХЭ дериг-херекселдер садып алырынга, «Хөрзүннүң дүжүткүр чоруну катат тургузар» талазы-биле тускай сорулгалыг программага дүүштүр Алаштың, Ай-Марлыктың, Бурен-Хемниң болгаш Базарактың суггарылга системаларының кол тудугларынга база каналдарына капитал септелгени чоруткан. Ооң түннелинде суггаттыг черлерден бир гектардан 16-17 центнер дүжүткү алган, ооң мурнунда суггат чок черлерден ортумаа-биле бир гектардан 5,1 центнер дүжүткү ап турган. Суггаттыг черлер картофельдин болгаш ногааның байлак дүжүдүн берген. Суггаттыг черлерде хөй чылдыг үнүштерниң тарылга шөлү улгаткан, ооң ниити шөлү 708 га четкен. «Уксаалыг мал ажылыга күрүне деткимчези» деп программаны боттандырып чорудуп тургаш, ниитизи-биле чамдык ажил-агыйларга төрүүр малдын тарып боозадылганын катат тургускан, ол малдын чаш төлүн камгалап алырынга база баш санын көвүдөдирин чедип алган.

Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар программаны күүседириниң талазы-биле кады ажилдажылганың ап чоруткан хемчеглериниң түннелинде, бүрүткеткен

ажыл чоктар 8,7 хууга келген азы 2,3 хууга, Таңды, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарда ажил чок чорук кызырылган. Чонну ажилга хаара тудар албанның органнардын таварыштыр 2,0 муң кижини ажилга тургускан, хөй-ниитиниң болгаш сезоннуг ажилдарны организаастаарына 8,8 млн. рубльди үндүргөн. Профессионал өөредилгени 1,7 муң ажил чок кижилер эрткен.

Кадык камгалалының айтырыгларын шиитпирлээринче угланган тускай угланышкынныг программаларга дүүштүр дериг-херекселдерни болгаш эм-таңны ооң иштинде көдээ чыраак эмнелгелеринге садып алган. Чурттакчы чоннуң ниити аарыыр чоруу 11 хууга чедир кызырылган. Көдээ чурттакчы чонну флюорография шинчилелдеринге хаара тудары 51,9 муң кижиге чедир өскөн, 1998 чыл-биле деңнээрге, ийи катап өскөн. Ниитизи-биле республикада ол көргүзүг 65,2 хуу болган, ортумаа россия көргүзүг 47 хуу. Социал программаларның хемчээлинге дүүштүр 3248 хамаатыларга, ооң иштинде 524 студентилерге адрестик дузаны чедирген.

Күш-культураның болгаш спорттун массалыг чоруун хөгжүдөр сорулга-биле 26 спортчу коллективтерни шынарлыг эт-херексел болгаш тускайжыттынган дериг-херекселдер-биле хандырган болгаш олимпийжи курлавырларны белеткээр талазы-биле ажилдар уламчылап турар. Республиканың болгаш кожууннар аразында солуннар болгаш журналдар редакцияларының материал-техниктиг баазанын быжылгаар талазы-биле хемчеглер алдынып турар, номну парлап үндүреринге күрүне деткимчезин берип келген. Республика парлагзының үндүрүлгезиниң ортумаа тиражи бо чылын 19 хууга өскөн, ниити тиражи — 20 хууга, редакцияларны бодунуң орулгазы — 16 хууга өскөн. Тываның ном үндүрер чери 44 аттыг номнарны, ниити тиражи 115,5 муң экземляр кылдыр парлап үндүргөн. Республика типографиязының парлап үндүрүп турар продукциязы 19 хууга өскөн.

Чазактың доктаалы-биле 2004 чылда республиканың тускай сорулгалыг программаларын күүседип чоруп турарының дугайында медээни сайгарып чугаалажыры-биле ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чоруткан.

Юрий СУЧКОВ.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнге салышкыны болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Юбилей медалы-биле шаңнатканнар болза:

Кызыл район судунуң халажылгада судьязы **Долгар Ондаровна Оюн-Бартан**;

Көдээ ажил-агый хоочуну **Буку Эрелчинович Монгуш**;
Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң хоочуну **Чимит-оол Уктушович Монгуш**;

Тыва Республиканың Бойдус ажылгал яамызының кол специализи **Людмила Николаевна Шилева**;

Ак-Довурак хоорайның муниципалдыг өңү эргелеп-башкарап талазы-биле муниципалдыг комитетиниң даргазы **Оксана Успуновна Каң-оол**.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы **Ш.ООРЖАК**.

Кызыл хоорай,
2005 чылдың март 5. № 140.

ТАРАА БҮДҮРҮЛГЕЗИН 60 МУҢ ТОННА ЧЕДИРЕР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Тараа бүдүрүлгезин көвүдөдирде черниң ажылгалын, суггарылганы экижидери чугула болуп турарын олар айткаш, бо талазы-биле чүнү кылын тодаргай чугаалааннар.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле Таңдының «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлгө ажил-агыйның кол агроному Ю.М. Злыгостов, Би-Хем, Сүт-Хөл кожуун чагыргаларының даргалары В.Н. Гончаров, И.Ш. Монгуш, Таңды кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги В.И. Меркулов, Чөөн-Хемчикте Теве-Хая суму чагыргазының даргазы Е.С. Грачева санал бергенер. Олар тараа бүдүрүлгезин көвүдөдир дугайында айтырыгны чүлдүгүнүп деткээш, ону амыдыралга боттандырып болурун бүгү аргалары, курлавырлары кайы-даа кожуунда, сумуда барын айткаш, салган сорулганы күүседирде чүнү кылып бодап турарын чугаалап, тодаргай саналдарын киригенер.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп, чүве чугаалаан. 2005 чылда тараа бүдүрүлгезин 60 муң тонна чедирер, республиканың

аъш-чемге айыыл чок чоруун хандырап улуг сорулга салдынганын ол онзалап демдеглээн. Мону кым-даа өскөртөн келгеш, кылып бербес, боттарывыстың күжүвүске, курлавырларывыска, аргадуржулгавыска даянып алгаш, боттандырап хүлээлгелиг бис. Ынчангаш сөглээн сөзүнге ээ болур дээш коллектив, кижилер бүрүзү шудургу, ак сеткилдиг ажилдаары кол айтырыг болуп турарын чугула деп көргөн. Бистиң кожууннарывыстың, сумуларывыстың удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң, мал болгаш чер ажилдакчыларының хөй нуруузу боттарының онаашкан ажил-херээн ак сеткилдиг күүседип келгенинден дыка хөй суурлар, сумулар, ажил-агыйлар рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр ажилдап турарын Дарга мактап чугаалаан. Оларга «Кызыл тараачын» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативин, Теве-Хая, Хөндөлөң, Кара-Хөл, Мөрен сумуларын болгаш өскөлөрү-даа хамаарыштырган. Тараа бүдүрүлгезин 60 муң тонна чедир көвүдөдир дугайында Тыва Республиканың Чазааның салган сорулганын амыдыралга боттандырап дээш көдээ ажил-агыйның ажилдакчылары, тускай эртем-

ниглерин, кожууннар, сумулар чагыргалары бүгү-ле аргаларын, курлавырларын ажылгаар, чогадыкчы, тывынгыр ажилдаар дээрзинге бүзүрелин ол илереткен. Шериг-оол Дизиживич тараа суггарылганын кажангызынданда артык күштелдиреринче хуралдың киржикчилериниң кичээгейин угландырган, бо талазы-биле бодунуң бодалдарын, саналдарын чугаалаан. Чаагай дүжүттү өстүрүп алырының бүгү-ле агротехниктиг хемчеглерин эртем езугаар чорударынче сагышты ол салган, ылаңгыя механизаторларнык, чер ажилдакчыларының, тускай эртемниглериниң билиин, мергежелин бедидер өөредилгелерни организаастаарын, оларның ажилдаарында, чурттаарында таарымчалыг байдалды тургузарын чугулап көргөн.

2005-2006 чылдарда Тыва Республикага тараа бүдүрүлгезин көвүдөдир талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында доктаалды Чазактың калбак хуралы хүлээп алган. Ону амыдыралга боттандырап дээш Тыва Республиканың көдээ ажил-агый яамызы ажилдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«Шынның» айтырыы

дизе, тарааның садып-сайгарылганын калбактарының чугулап көөрү күзүңгич. Ол ышкаш чер ажил-агыйында арык-бугаларны белеткээри, чаксы суггарылганы чорудары дээн ышкаш тайылбыр ажилдарын чон аразында чорударын сүмелээр мен.

Владимир Март-оолович Дамдын, Эйги-Хем суму чагыргазының даргазы:

— Бисте тараа тарыыр шөлдөр эвээш, ындыг-даа болза суггаттыг 20 хире га чер бар, ону ажилгалга кирир бодалдык бис. Эрткен чылын КУБ «Эйги-Хем» 12 тонна кызыл-тасты ажаап алган. Бо чылын тараа шөлүн немеп, ажилды эки удуртуп, чонну хаара тудуп, дүжүттү көвүдөдир болурун аргазы бар.

Виктор Павлович Меркулов, Таңды кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги:

— Кывар-чаар материалдар, үрезин четчир болза, баш бурунгаар планнаашкын езугаар сорулганы күүседир дээш чүгле кызып ажилдаар апаар. Биске үрезин болгаш кывар-чаар материалдар немей садып алырынга 3 миллион ажыг рубль негеттинип турар. Техниканың барык 76 хуузу белеткелтинген, бир эрес тарылганы апрель 25-тен ыңай эгелей бээр болзувусса, чаксы тарылга ажилдарын 13-14 неделя дургузунда доозуптуп болур бис.

ТР-ниң Чазаа 2005 чылда тараа бүдүрерин 60 муң тонна чедирер сорулганы салган. Хуралга киришкен чамдык удуртукчулар болгаш специалисттерден чылдың планын боттандырырынга хамаарыштыр оларның бодалдарын бистиң корреспондентивис Чойганмаа САТ сонургаан.

Борис Чимит-оолович Куулар, МУП «Ак-Хорумнуң» директору:

— Эрткен чылда 150 га черге тараа тарааш, 19 центнер дүжүттү алдывыс. Бо чылын 20-30 гектар черни немеп, дүжүттү 200 тонна чедирер сорулга салдынган. Техникадан 3 трактор, бир тараа чаштырап сеялка бар, ол боттарывыска четчир ужурулг. Ындыг болза-даа техниканың эргижирээнинден артык кезектер тывары бергедей бээр үелер туруп келир чүве. Чаксы тарылга ажилдарына ниитизи-биле 10 тонна кывар-чаар материалдар херек деп санап турар бис, ону керээ, дугуржулга ачызы-биле тыптынып алыр дээш ажилдаар апаар. Хуу улустан сумуда 5-6 өг-бүле база 2 арат тараа тарып турар, олар боттары техникалыг, бот-боттарынга дузалажып турар.

Бо чылда республикага тараа бүдүрүлгезиниң хемчээлин 2,4 катап көвүдөдиринге хамаарыштыр бодум хуумда планын күүседир берге, ынчалза-даа мурнунда чылдарда 80 муң тонна чедир тараа ажаап ап турганывысты

барымдаалап көөр чүве болза, салдынган сорулганы күүседип болурун аргазы бар деп санаардыр мен. Бо шилчилгелиг берге үеде бугалыг азы суггаттыг, ынчалза-даа кагдынган черлерге кичээнгейни салыры, ол ышкаш эрги арат системанын ажылгаары чугула.

Иван Шыванович Монгуш, Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы:

— Эрткен чылда 3700 га черге тараа тарыттынган, аңаа 1000 га чер немедивис. Бо чылын ниитизи-биле 5300 га черге тараа тарыыр план салдынган. Үрезинге 650 тонна тараа шыгжаттынган, ам-даа немей 200 тонна үрезин тып алыр бодап турар бис. Кожуунда тарылга шөлдериниң барык 70-80 хуузу ажылгалда, черниң 30 хуузу коллективтиг ажил-агыйларда турар. А 70 хуузу араттарда болгаш хуу кижилерде хуусаа чок керээ-биле быжылгалтынган. Кывар-чаар материалдар, техника болгаш өске-даа чарыгдалдарны олар боттары тыптынып ап, хандырттынып турар. Тараа бүдүрүлгезиниң хемчээлин көвүдөдир

Кыштаглаашкын

ХАР КЫЛЫН БОЛГАНЫНДАН

Эрткен күзүн көдээ ишчилер кышка багай эвес белеткенген. Ындыг-даа болза кзыр 40 градус чедир соок хуннерниң 2 ай ажыр үргүлчүлээнинден чер-черлерде малдың деңгели баксырап турар.

Мөңгүн-Тайга кожуун ниитизи-биле 942 тонна сигени, 70 тонна мал чемин, 20 тонна дусту белеткеп алган турган. Аңаа кыш соок боорда, улуг харлыг болган. Ынчангаш мал чеминиң курлавыры төнүп, улуг харга малдың дуялары тастааш, өлүп турар. Мөңгүн-Тайга кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң зоотехниги А.О. Кууларның март үште дыңнатканы-биле алырга, кожуунуң «Мөген-Бүрен», «Кашпал», «Малчын» бүдүрүлгелеринде 1376 шээр мал болгаш 238 сарлык өлгөн. Ол ышкаш хуу чоннуң малы база өлүп

турар. Көдээ ажил-агый эргелели Өвүрнүң Ак-Чыраадан 30 тонна сигени орнажылга аргазы-биле алырын дугурушкан. Ол ышкаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы Таңдының «Сосновкадан» 40-60 тонна пресстээн сиген алырын база дугурушкан. Машина хөлезини, кывар-чаар материалдарга чарыгдалдарны кожуун чыл төнчүзүндө алган дотация акшазы-биле дуглап турар. Ындыг турбуже оруктарың чайындылап үрелгени-биле кожуунда чүгле 2 коштуг «КамАЗ» машина ишти чүк азы 8 тонна сиген чедиртинген, байдал ам-даа нарын болуп артпышаан. Ук кожуунче өлгөн малдың чылдагаанын тодарыдыры-биле ТР-ниң ветеринария талазы-биле албаны комиссиялыг үнүшкүннү белеткеп турар.

Бай-Тайганың Кара-Хөл

сумузунуң девискээринде Даспы, Даштыг-Хөл, Сукпак, Хөл-Бажы, Туралыг деп черлерде хар улуг чагган, хат хадывааны-биле одар ажиттынмаан, малдың деңгели баксырап турар. Мал чеминиң курлавырларындан 78 тонна сиген, 3 тонна сула бар, а дус эвээш. Мал чеми бар-даа болза, ону сөөртүрүңге кывар-чаар материалдар болгаш күштүг машиналарга артык кезектер чок болуп турар. Мал аарыгыларыга удур эмнер амдызында бар.

Ында бөрүлөр көвүдөп турары дүвүрүңгич. Малчыннар 6 сарлык болгаш 15 шээр малды алыскан. ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы бо ийи кожуунга 2005 чылдың дотация акшазындан 800 муң рубльге авансыны берген.

Бистиң корр.

Час, амыдырал, байырлал

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чөөн-Хемчик кожуунда чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Хөвөңмаа Байыровна Ооржак база кожууннун өг-бүлө болгаш ие-чаш камгалалының талазы-биле ажыл чорудар килдизинин эрге-

хостуг үезин чөптүг эрттиреринин талазы-биле бөлгүмнү "Енисей" Культура бажынының методизи болгаш №8 школада тыва дыл, чогаал башкызы Татьяна Михайловна Ажы башкарып турар.

Улустун аас чогаалын база улусчу ус-шевер кылыгларны чон

эрттирип турарлар.

Часкы-күскү үелерде ногаанчыдылга болгаш санитарлыг арыглаашкын ажылдары, бажынарның даштын чугайлаары дээн чижектиг ажылдарны доктаамал чорудуп, арбаннар аразында мөөрейлерни түңнөп турар.

Сумуда херэзженнер чөвүлелинүн база суму чагыргазының дузазы-биле "Уран холдар" клубунда чүгле аргыттынып-дааранырынга эвес, аш-чемни янзы-бүрү кылдыр кылып белеткээрин сумунун улуг назылыглары өөредип турар.

Амгы үеде Ү-Шынаа сумунун арбаннар даргалары март айда кожуунга чарлаттыг "Элээр чорук айына" тураскааткан лекция-беседаларны, плакат-чуруктарны, шиилерни белеткеп, сумузунга "Араганын хоразы" деп темалыг кезээни эрттирерлер.

"Эң эки ус-шеверлер" деп мөөрейниң тиилекчилери.

лекчизи Катерина Өнер-ооловна Куулар олар кожуунга эрткен "Эң эки ус-шеверлер" деп мөөрейниң тиилекчилерин эдертип алгаш, оларның кылган чүүлдерин делгелгеге эккеп салган. Кожуунга болуп эрткен "2004 чылда эң эки херэзженнер чөвүлели" деп үнелелди Чадаана хоорайның (даргазы Р.А.Очур-оол), Бажың-Алаактың (С.В.Монгуш), Хөндөргейниң (И.Т.Түлүш), Шеминиң (О.К.Монгуш), Чыраа-Бажының (В.Х.Ондар), Иймениң (Ч.М.Монгуш) херэзженнер чөвүлелдери алгаш, тиилекчи болганнар.

ортузунга диргизип непередир чорукту кол угланышкын болдурга, хем ол чарында чурттап турар школа назылыг уругларга, оларның ада-иезинге тайылбыр, көргүзүг ажылдарын олар чорудуп келген.

МАРТ—"ЭЛЭЭР ЧОРУК АЙЫ"

Тес-Хем кожууннун Ү-Шынаа суурда херэзженнер чөвүлели чон ортузунга культурамассалыг ажылдарны чорудуп, ажы-төлдүг шын кижизидилгези база ие кижиниң бедик омур-хевири дээш ажылдарны бүгү тала-биле чорудуп турар.

Ында херэзженнер чөвүлелин Чечек Дамбаевна Билчир удуртуп чоруур. Ол — ийи кыстың, бир оолдун төлөптүг иези. Оларның өг-бүлөзи сумуда хуу мал бажын

БЕДИК ШАҢНАЛ-ДАРЫҢАР-БИЛЕ!

Бүгү-делегейниң херэзженнер хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал март 5-те Улусчу чогаадылга бажыңына болган. Аңаа Тывага херэзженнер шимчээшкениниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннары, маадыр иелер, хоорайлар, кожууннарга эрткен мөөрейлерниң тиилекчилери, мурнуку одуругда чоруп турар херэзженнер чөвүлелдери киржип келген.

Байыр чедиришкениннин соонда "Эң эки херэзженнер чөвүлели", "Эң эки агитквартира" деп конкурстарның болгаш "Мен шыдаар мен" деп Бүгү-российжи акцияның түңнелдерин Тыва Республиканың Херэзженнер эвилелинүн даргазы И.Ш.ОЧУР дыңнаткан.

Өг-бүлелерни бүрүнү-биле деткип, яды-түрөңги чорукту ажып эртер талазы-биле төлөвилелге Улуг-Хем кожуунда өг-бүлөгө болгаш уругларга социал ачы-дуза чедирер төп "Хлеб, булочка кылыгларына социал бизнес-планны" тургускаш, "Газель" марканың автомашиназы база компьютер техниказының бүрүн херексели-биле шаңнаткан.

Назы четпестер ортузунга чурум үрээр болгаш хайгаарал чок чорукту болдурбазының талазы-биле номинацияга республиканың назы четпестерге реабилитация төвү "Гуманный" "Уругларга бодунну бер" деп төлөвилелди кылгаш, "Газель" марканың автомашиназы-биле шаңнаткан.

Россияның уруглар фондунун Тывада республика салбыры "Социал уруглар клубу" деп төлөвилелди киригеш, 50 муң рубльдин шаңналын алганнар.

"Эң эки социал албан чери" деп номинацияга "Буянын чорук, эки сеткил—бистиң арын-нүүрүвүс" деп төлөвилелди Сүт-Хөл кожууннун өг-бүлөгө болгаш уругларга социал ачы-дуза чедирер төвү киригеш, "Енисей" деп комбайн база "Бирюса" деп соодукчу-биле шаңнаткан.

"Эң эки херэзженнер чөвү-

лели" деп атты Чөөн-Хемчик кожууннун Теве-Хая суур (даргазы Е.С.Грачева) чаалап алгаш, компьютер техниказының херекселдери-биле шаңнаткан. Ол-ла кожууннун Бажың-Алаак суур (даргазы С.В.Монгуш), Барыин-Хемчик кожууннун Бижиктиг-Хая суур (М.К.Хомушку), Эрзин кожууннун Нарын суур (В.Б.Дондуп) олар база бо атка төлөптүг болуп, караоке деп немелде кезектиг DVD-лер-биле шаңнатканнар.

"Эң эки агитквартира" деп атка Тес-Хем кожууннун Чыргалаңды суурда "Челээш" арбаны

Шаңнал-макталдыг маадыр иелер.

(даргазы А.Ш.Карти), Сүт-Хөл кожууннун Кара-Чыраа суурда "Арат" арбаны (Л.Д.Ховалыг), Чеди-Хөл кожууннун Ак-Тал суурда "Хүлүмзүрүг" агитквартиразы төлөптүг бооп, база караоке деп немелде кезектиг DVD-лер-биле шаңнаткан.

КОЛ СОРУЛГА—ТОДУГ-ДОГАА АМЫДЫРАЛ

Эрзин кожууннун Бай-Даг сумузунда эң эки ажыл-агый-

бооп, кырганнарга, инвалидтерге боттук дузаны көргүзүп турарлар.

Кожуунда херэзженнер чөвүлелинүн кол сорулгазы—ында бактаап турар 6 сумунун социал-экономиктиг хөгжүлдизинге чонну хаара тудары, тодуг-догаа, чараш-чаагай амыдыралды тургузары.

АРБАНЫНЫҢ АТ-АЛДАРЫ ДЭЭШ

Барыин-Хемчик кожууннун Аянгаты сумузунун "Чодураа" арбанын ол агиткварталдың пропагандист башкызы Галина Намдакаевна Саая удуртуп турар.

Арбанда 16 өреге, 49 чурттакчы бар. Ол арбаның төвү үлөгерлиг өг-бүлө—Вячеслав Степанович биле Чечекей Николаевна Ооржактарның бажыңында турар. Чурттакчылары мал-маганы хуузуңда өстүрүп, ногаа аймаан чыл санында тарып ап турарлар. Арбанда арагалаар, корум-чурум үрээр кижилер чок. Олар сумунун хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турарлар.

"ДАМЫРАК" — ТИИЛЕКЧИ

Чөөн-Хемчик кожуунга эрткен "Эң эки херэзженнер чөвүлели" деп номинацияга тиилекчи болган Бажың-Алаак суурнун херэзженнер чөвүлелинүн кижигүннери республиканың херэзжен чонунун байырлыг кезээзинге киржир эргени алган.

Оң даргазы Серафима Вла-

УС-ШЕВЕР КЫЛЫГЛАРЫН НЕПТЕРЕТКЕН

Кызыл хоорайның оң талакы эринде № 8 школада "Енисей" Культура бажынының ажыл-

Кол сорулга — уругларга чаагай чаңчылдарны өөредери.

дакчылары өөреникчилер ортузунга улустун чаагай чаңчылдарының, кылыгларының база ойнаар-кыстар кылыр талазы-биле бөлгүмнер ажылдап турар.

Оң удуртукчузу — Саина Кызыл-ооловна Санчы. Дустуг далган, өңнүг жожаалар-биле кылган каасталгалар, сувенирлер, аргаан кылыглар бөлгүмүн ол школаның башкызы Светлана Михайловна Родионова удуртуп турар.

Улусчу билиглер болгаш уругларның культурлуг дыштанылгасы,

өстүрер талазы-биле дээр дээн өрегерлерниң санында кирип турар.

Чечек Дамбаевна ие-херэзжен чонну культура-массалыг ажылдарже, ногаа-чимис, картофель тарыырынче углап, уруг-дарыг кижизидилгезинче кол кичээгейни салып келген. Ынчангаш ол сумудан назы четпээннер аразындан чурум үрекчилери учетта чок. Ол сумунун участок эмчизи-биле сырый харылзаалыг ажылдап чоруур. Суурда арагага сундулуг херэзженнер чок. Арбаннар аайы-биле тускай темалыг кезээлерни, хоочуннар, иелер хүннерин

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары каяа-даа хүндүлүг.

лыг Иргит Шагдыржап аттыг Арбанда (даргазы Малина Оолаковна Марзи) 26 өрегеде 119 кижичурттап турар.

Арбаның ажылынга аныктар, херэзженнер, адалар, хоочуннар база инвалидтер чөвүлелдери дээн чижектиг хөй-ниити организациялары идепкейлиг киржип турар.

Бо арбан кожуун иштинге чарлаттыг мөөрейге тиилекчи

димировна Монгуш хөй-ниитичи эш-өөрүн удуртуп келген. Ол үш чыл ажыг бо херэзженнер чөвүлелинүн ажылын башкарып турар. Бажың-Алаак суурнун "Дамырак" арбаны кожуунга эрткен "Эң эки арбан" деп номинацияга тиилекчи болган. Ол арбанда 162 кижичурттап турар. Оларның эң узун назынынгы хоочуну — Удувас-оол Намчал-оолович Монгуш.

Арынны Римма ЧАВЫНЧАК белеткээн. Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

— Шаап халдашкын үезинде санитаркаларны тулчуушкунче дорт кирибейн турда-ла, Байлак баштаан уруглар барык дегеревис фашистер-биле боолажып кириптер бис. Чүге дээрге халдашкын үезинде бисти взводтарже үлегилептер. Командиривис боду безин дөстүмөс, холга боозун туткаш, хамыкты мурнапкан чоруп турар чүве — деп, Кызыл-Мажалыкка Дарыяа угбай ужуражылга үезинде чугаалап турганын амдыгаа дээр утпаан мен.

Санитар взводунун он кыстары барык дегерези көдээден келген. Оларга эмчиниң эге билгилерин бээриниң аргаларын өөредирин кыска хуусаада Хүргүлек чедип алган. Сынган сөөктү чаткыыштары, аткан ханны соксадыры дээр чижектиг чүүлдерни беш салаазы дег, билер апарганнар. Айт сургуулу, чыскаал чуруму дээр ышкаш, өске-даа хөй шериг кижиниң кылза чогуур чүүлдеринге санвзвод багай эвес көргүзүлгө чедип алган. Бо бүгүнү Ковров хоорайга хынаан ССРЭ-ниң күрүнө комиссиязының, эң ылаңгыя генерал-полковник Городовиковтун тыва эки турачыларны дыка эки белеткенген езулуг дайынчы кезек-тир деп үнелээнин айтырга-ла, четчир.

Кезээде өлүм-биле кожа

Санитар взводу эки турачы эскадронунуң чаңгыс-даа тулчуушкунунга киришпейн барбаан. Деражно деп суур дээр дайын-биле сегиржип алышкына Сынаа биле Багбуужап Саттын взводунуң дайынчыларының аразында турганнар. Сат командир аар балыгланган деп медээ келири билек, Сынаа ынаар үңгеп чорупкан.

Шаап халдаан кызыл шериг-жилерже фашистер бар-ла боочепсэн угландырып, баш көдүртпес дээр шуурганалдыр боолап эгелээн. Сыылаан октар аразы-биле командирге Сынаа үңгеп четкеш, баштайгы дузаны чедирген.

— Багбуужап, Сынаа бээр келинер! — дээр Хүргүлек эмчи-ниң үнү дыңналган. Аңаа чеде бээрге, Сеңгиниң аттыккан ханын холу-биле доктааткан турган.

— Жгуттан эккел. Дөңмек дөзүндөн шарывыт — деп Багбуужапка айтыткан.

Балыгланган кижилерни, аргалыг-ла болза, ажит, ок дегбес черлерге чедирерин санитаркаларга чагааш, боду өске взводче чорупкан.

— Дайын дээрге өлүм-чидимне болгай. Хүргүлек эмчи кончугла кызымак киж. Балыгланган та чеже орус, тыва, татар, казах дээр, хөй националдыг шериглерниң тынын алган. Хөрээм өттүр бооладыпкан, билинмес чыдырымда госпитальга чедирген болгай — деп, Эйлиг-Хем чурттуг эки турачы Кыргыз Маадыр-оол сактып чугаалап оор чораан.

Ровнону хостаары дээр демиселге эскадронунуң бүгү взводтары киришкен. Хүргүлектин санитар взводунуң дайынчы кыстары кайгамчык туруштуун база көргүскен. Аңаа дайынчы Байлак удур халдап келген үш дайынчы чок кылган. Бичен Ховалыгының ок халас ытпазын бүгү эскадрон билер.

Боду аар балыглатса-даа, Хүргүлек эмчи мурнуку шугумдан үнмээр. Бодунуң эрес-дидим үлегери-биле эки турачыларны хөй-аит кирип, дайынчы даалганы бүрүн күүседирине идигни берген. Ровнога көргүскен маадырлыг чоруун бедии-биле үнелеп, эскадрон эмчизи Түлүш Хүргүлекти ССРЭ-ниң Чазаа “Кызыл сылдыс” орден-биле шаңнаан.

Дайындан келгеш...

Дайындан эеп келгеш, Хүргү-

лек эмчи найысылал Кызылга ажылдап артып каар деп төрелдери, эш-өөрү бодап турганнар. — Өскөн-төрөөн черим кончуг, Кашпал чуртум кончуг — деп, Кадык камгалап яамызынга билдиришкенинээш, — Кадыым арай хирелиг-дир. Ааржы, саржаг, сүттүг аал-ораным херек — дээр, Чаа-Хөлче бадыпкан.

Дайын сөөлүндө көдээ эмнелгелерге машина-балгат бар эвес, чалаашкынче эмчилер айттыг, чадап чоруп турганнар. Хүргүлек эмчиниң чадаг-тергелиг чоруп турганын сактыр-дыр мен. Дуу Чаа-Хөлден үжен-дөртөн километр черде Белдир-Кежинге чадаг-тергезинге эм-таңын чүдүрүп алган келгилээр киж. Ам ол хире назылыг, азы 45-50 харлыг ашактарны ол хире черге чадагтерге мундургаш чорудуптар болза, та канчап чедерлер ыйнаан?! Өлбөөн өл тынында-ла кээрлер боор. Тозан ажыг километр Ус-Аксы, Хереме чедип, Аргалыкты, Ак-Туруг, Кызыл-Дагдан бээр чоруп, айттыг, чадап чеже черни кезивээр дээр, чаа төртүтүнген чеже чаштын хинин кескен адазы болбаан дээр! Бежен чылдарда төртүтүнген чаа-хөлчүлөр сактып, бодап чорлар боор.

Түлүш Ширин-оолович Хүргүлек дайынга алган балыгларында хоочурап арааш, элекке мөөзөн. Эки турачы дайынчы эмчизин чаа-хөлчүлөр чаа Чаа-Хөлче көжерде, эрги хөөрдөн мага-бодун алгаш, чаа хөөрде орнушутканнар. Бедик черде эмчиниң тураскаалдыг хөөрү ырактан-на көстүп турар. Оң кырындан дириг чечектер ыраваас.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Чагаалар аразындан

РАДИОНУ КАТАП ДЫҢНАЗА

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлели тургустунган болганда, дараазында айтырыгны көдүрер бодай-дыр мен.

Агаар-бойдустан, үер-чайыктын, чер шимчээшкениниң, өрт айыылының, террористерниң дугайында болгаш өске-даа онза айыылдыг байдалдарның талазы-биле конунуң айыыл чок чоруун камгалап алырынга, дүрген дыңнадырынга бир-ле дугаарында онза рольду радио көргүзөр ужурул деп бодап турар мен. Чижекке алырга, Алтай крайга чер шимчээшкенин чонга баш бурунгаар дыңнатканындан айыыл-халаптан чон онча-менди артып калганын билер болгай бис.

Радиону эртенгиңиң 6 шактан дүнекиңиң 12 шакка чедир үргүлчүнүң чон дыңнап олурар. Телевидениени өг бүрүзү үргүлчүнүң көрбейн турар-ла болгай. Оң көргүзөр каналдары база хөй. Сезен чылдар дургузунда дыңнап келген радио телевизор тыптып келгени дээр, “Кешкенде хеме херекчок” дээр, Каа-Хем кожуунга эртен чылдың декабрь айдан эгелээш, ажылдавайн барган. Амгы үеде кожуунуң чурт-такчылары Москвадан, Кызылдан радио дамчыдылгаларын дыңнавайн турар. Ол дугайында айтырыгны кожуунуң харылаа белдириңиң даргазынга тургузарымга: “Ону септээринге, артык кезектер садып алырынга акша-көпөк чок” деп харыылаан.

Шаанда, ССРЭ үезинде, чаа туттунган бажынарга радио точкалары кирибээр болза, күрүнө комиссиязы ону хүлээп албайн турган. Бажың бүрүзүңге радио ажылдап турарын үргүлчүнүң хынап, септелгени кылып турган,

харын-даа суурларның кудумчуларынга безин радиону тургузуп турган. Малчыннардан радиоприемниктерни садып алырын негеп, оларны автосадыглар дамчыштыр садарын организаптап турган. Малчыннарга, фермаларга чеде бээрге, агаар-бойдустан байдалын, чуртувуста кандыг болушкуннар болуп турарын шупту билер турган.

Амгы үеде радиоприемниктерни садып турар черлер көзүлбес боор-дур. Оларны септээр черлер тыппас силер. Чүгле Каа-Хем кожуунда эвес, өске чамдык кожууннарда-даа радио дамчыдылгаларынче кичээңгей чедир салбайн турар деп бодаар мен.

Моон мурнунда кыштын соогунда школачыларның өөренир, өөренимезин радио дамчыштыр эртенниң не-чарлап турган болза, бо чылын кожуунуң удуртукчуларындан кым-даа ону организаптаваан. Бир эвес кандыг-бир айыыл-халап болза, чонга дүрген дыңнадырының талазы-биле кандыг хемчеглер ал турары билдинмес.

Ынчангаш Каа-Хем кожуунга радиону катап ажылдадыр дугайында айтырыгны ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентлигине, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлели, кожуунуң эрге-чагырга органдары кичээңгейге алыр боор деп идегилем.

Шулуун-Бадыр СЕРЭЭДАР,
күш-ажылдың хоочуну,
Каа-Хем кожуун.

ТУДУШ

зуп, студияда аалчы келген болза, камера аалчыны база көргүзөр, диктор башы бар. Ынчан 4 аңгы объективтиг (автоматика дузазы чокка телеоператор холу-биле долгап тургаш, кадры алыр) улуг, аар камералар турган. Медээлерниң үндүрүлгөзи чаңгыс-даа “брак” (телетермин) чок эртип турду. Дуржулгалыг режиссерлар Светлана Нордуповна (ниити стажы 32 чыл, ам бистиң аравыста чок), Эремаа Нордуповна Ашак-оол (хүндүлүг дыштанылгада) олар бедик профессионалдыг деңгелге ажылдап турдулар. Хемчээли улуг, 40минута, 1 шак чедир дамчыдылгаларны телевидение уран чүүлүнүң негелделеринге дүүшкен аңгы-аңгы жанрларны ажылдап, хөй кижини киржикчилгилер дамчыдылгалы эфирге үндүрери амыр эвес деп чүүлду билип тур боор силер. Амгы ажылдап турар техникавыс чеже-даа сайзыраңгай, даштыкы делгерейг технологияларны ажылдап турар-даа болзувуса, черле кижини фактору деп миннишикин кажанда, кайы-даа үеде бирги черде турар деп билип турар мен. Режиссер Людмила Буянованың дугайында дыка хөйну чугаалап болур (35 чыл ажылдаан, 2001 чылда арааш мөөзөн). Бодунуң ажыдып алганы “Новеллы о любви” деп рубриказынга бир-ле дугаар Чадаанада Устүү-Хүрээниң дугайында Людмила Михайловна чугаалап көргүзүп эгелээн, көрүкчүлери Каа-Хем үстүнде Сизимде хоорук чурттап оор старверлер-биле бир-ле дугаар таныштырган кижини — база-ла Людмила Буянова. Режиссер кижини черле бурунгаар көрүштүг, чуртталганы бир базым мурнай басып оорларның бирээзи деп бадыткал — оң профессионал мергежилниң негелделеринин

бирээзи. Онзагай кижилерниң бирээзи — С. А. Ондар. Светлана Алексеевнаның саналы-биле 1999 чылда Тывага бир дугаар уругларга тураскааткан марафон болуп эрти. Ону башкарып эрттиргеннер — база хөйге билдингир журналистер Анатолий Серен биле Зинаида Ринк. Амгы үеде алдаржаан “Устүү-Хүрээ” фестивалының лауреады, уругларның фольклор ансамбли “Октайны” бир дугаар телевидениеге көргүскен режиссер — база-ла Светлана Алексеевна чүве. 1970 чылдарның төнчүзүндө хоорайның культура килдингизин фольклор ансамбли тургустунган турган. (Ынчан ансамбль амгы ышкаш адаттын-майн турган). База бир онзагай кижини — Наталья Ивановна Пинцева. Наталья Ивановна ынчан информация, оон көдээ ажыл-агый редакциязынга режиссерлап эгелээш, соонда редакторлай берген кижини. Бо чоокку чылдарда оң “Консультация врача”, “Экосфера”, “Мемуары” деп дамчыдылгалары көрүкчүлериңиң сонуургалын, үнелелин чедип алган дээр болзумаз, частырыг чок. Наталья Ивановна ам ажылының 35 чыл нүүрүн көрүп тур. База бир режиссер угбам В.П. Биче-оол эгезинде үн режиссеру бооп келген, оон информация редакциязынга дыка хөй чылдар иштинде билдингир журналистер В. С. Салчак, В.М. Алексеев, В. Кашура, М. С. Малецка олар-биле ажылдап, бир дугаар “Хөгжүмнүг байыр” (“Поздравления”) деп дамчыдылгалы айткан режиссер ол. Ынчан байыр чедирешкиннери орус дыл кырында “Центр Азии” деп информация-публицисттик дамчыдылгалы бир арынчыгай болуп турган. Москвада Бүгү-эвилелдин телевидение ажылдакчыларының билин бедидер тускай институт бар. Бо

режиссерлар аңаа чогуур үеде билин бедидип өөрөнгөш келгеш, аңаа өөренип, билип алган чүүлдерин ыяап-ла бир-ле чаа, солун аргаларны дамчыдылгаларынга ажылдап турганнар.

Кадрга режиссер кижини көстүр эвес, ынчалза-даа сонуургаан дамчыдылгаларының сөөлүндө титрлердеоланың аттарын бижип каанын эскерип, теле-көрүкчү демдегелеп турар.

Телевидениениң арны — диктор. Бо амыр эвес мергежилге Д.Д. Сотпа назынының 36 чылын тураскааткан. Тыва телевидениениң төөгүзүндө өске хоорайларже, крайларже көргүзүлгү теле-дамчыдылгалар-биле бир дугаар үнген диктор — Дыдыл Даваевна. Тозан чылдарның үезинде “Хөгжүмнүг байыр” аңгы, улуг хемчээлди дамчыдылгалар болу берген. Ажылдап келген чылдарының дургузунда та чеже текстерни, та кайы хире үе-шак хемчээлди дамчыдылгаларны башкарып чорутпаан дээрл! Ону санаары черле нарын, болдунмас боор. Тываның сураглыг кижилериниң дугайында “Сыгырганың үнү” деп дамчыдылгаларны сактып олур боор силер. Үр үеде кандыг-даа чылдагаан чокка ады уттундуруп бар чыткан уран чүүлдүң кижилериниң дугайында онзагай сактышкыннарны кылып, оларның төөгүзүн көргүзүп келгени дээрге, бөдүүн чоннуң өөрүп четтириши-кининиң демдээ болуп турар. О.А. Маланова — база хоочун диктор угбам. Ольга Алексеевнаның ажылчын стажы бо чылын 35 чыл бооп турар. Сергей Дмитриевич Кондинкин биле Ольга Алексеевна радио дыңнакчыларынга база бараан болуп, дамчыдылгаларны чорудуп турганнар. Ынчан радио-дамчыдылгаларинге база бир хоочун, дуржулгалыг диктор акым Владимир Лайзапович Тиинмей ажылдап турган. Дикторларның кижини бүрүзү профессионал талантылыг, бойдустан

чаяган кайгамчык, онзагай үнүг, чайгаар-ла улустуң кичээңгейин хаара тудуп кээр, дыңнаксанчыг онзагай, чараш улус.

Телеоператор — режиссер кижиниң “оң талакы холу”. Телеоператор акылары Алексей Монгуш, Александр Өртеней, Борис Черногузов, Иван Рассказов шыырак бедик мергежилди телеоператорлар деп санадып турган. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле чамдык операторлар үнүп чорутканының соонда база-ла ажылынга бердинген, чогаадыкчы көрүштүг телеоператорлар немешкен: Эдер-оол Ооржак, Виктор Ляндуп (эгезинде электрик турган), оон арай сөөлзүредир чылдарда Сергей Санчат-оол, Александр Танов... Эгезинде мен чүвениң ужу-бажын арай-ла билбес турган болгаш, чүгле ынчан шингээдип алырын оралдажыр турдум. Сураглыг журналист А. И. Чараш-оолдуң чугаазын бүгү назынында черле утпас мен. Алексей Иргитовичиниң “Саян эдээнде кежээ” деп дамчыдылгалын режиссернуң ассистентизиниң категориязын дужаап алгаш, бир-ле дугаар эфирже белеткеп үндүргенимниң соонда: “Чоокта чаа-ла хорлаң чаактыг, бичини уруг келген чүве, шору апарып, дамчыдылгалы кедегей эки кылдым, кызым!” деп дамчыдылгалга чалаткан аалчылар мурнунга мени мактааны ам-даа кулаамга дыңналып кээр. Чалаттырган аалчылар дээрге чогаалчы Салим Сүрүн-оол, композитор Ростислав Кенденбил болгаш шүлүк чогаадып чоруур филолог-студентилер чүве. Мындыг онзагай, даанган ажылынга ылап-ла бердинген, ылап-ла бедик профессионал мергежилди, чаагай сеткилди улустуң аразынга өзүп келдим. Ынчангаш-ла оларны бодум чоок кижилерим ышкаш “акым”, “угбам” деп адап, хөй чылдарда эдержип келдим-даа, эдержип чоруу-

рум-даа меңээ чоргааранчыг болгаш өөрүнчүг.

Бо-ла бүгү дамчыдылгалар ала-чайгаар-ла үне бербес-ле болгай. Телевидениениң нарын техниказын харыылап турар тускай эртемниң инженерлер бар. Чогаадыкчы ажылдакчылар-биле оларның аразында чөрүлдээ кажан-даа турбас турган. Оң чылдагааның чугаалаарга белен. Олар чаңгыс ажылды кылып турар: ол ажылдың дээди “шиткекчи” — телекөрүкчү. Микрофоннар, телекамера, кинокамера, кинопроектор, үн режиссерунуң ажылдаар магнитофону, чырыдар техника дээр-ле, телевидениениң хөй-ле аппаратуразын өй-шаанда чогаадыкчы ажылдакчыларга баш удур белеткеп бээр — дамчыдылгалыңиң техникагы болгаш идеп-кейлиг утка-шынарынча магадылалы. Дамчыдылгалың көрүштү дээр инженер-техниктиг ажылдакчылар база дең харысалгалыг. Ынчан дыка шыырак инженерлер ажылдап турду: Шактар-оол Ондар, Маадыр Куулар, Кара Кара-сал, Борис Ляндуп, Иван Шоев, Пыстан-оол Ооржак, аныктардан Валерий Чижит... Ынчангаш, ийи дугаар ылап билген чүүлүм: телевидение — коллективтиг чогаадыкчы ажыл-дыр деп чүвени херек кырында көргеним.

Тыва телевидениениң төөгүзүндө ажылдап чораан онзагай кижилерниң дугайында моон-даа хөйну сактып болур. А оларны танып билириңерге бичини-даа чигзинмейн тур мен, хүндүлүг номчукчу. Ам бо чурттап эртип турар үеviste экономиктиг бурунгаарлаашкын, чаа көрүштүг сайзырал бүдүн телевидение системазын база оюп эртээ деп демдеглезе чугула... Үениң негелдези-биле кижилерниң аразында харылзаа база өске деңгелде апарган.

Лидия ДОНГАК,
телережиссер, Россияның
Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Мугур-Аксы чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының немелде соңгулдаларын эрттирерде участок соңгулда комиссияларының составының талазы-биле саналдарны хүлээп алырының хуусаазын доктаадыр дугайында МӨҢГҮН-ТАЙГА КОЖУУННУҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2005 чылдың февраль 24 №2 Мугур-Аксы суур

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 23 чүүлүнге, «Тыва Республиканың соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 21 чүүлүнге дүүштүр Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының доктаатканы болза:

соңгулдаларын эрттирерде участок соңгулда комиссияларының составынче саналдарны хүлээп алырының хуусаазын 2005 чылдың март 6-дан 15-ке чедир кылдыр доктаадыр.
2. Бо шийтирни массалыг информация чепсектеринге парлаар.
Девискээр соңгулда комиссиязының даргазы О.В.НАТПИТ-ООЛ.
Девискээр соңгулда комиссиязының секретары М.Д.ДОНГАК.

Тыва Республика, Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы

Мугур-Аксының чаңгыс мандаттыг № 20 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының немелде соңгулдаларының талазы-биле соңгукчуларның бадылаашкынын эрттиреринге болгаш бадылаашкыннарны санаарына соңгулда участоктарын тургузар дугайында КОЖУУННУҢ ЧАГЫРГА БАШТЫҢЫНЫҢ ДОКТААЛЫ
2005 чылдың февраль 22 № 12 Мугур-Аксы суур

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 17 чүүлүнүн 2 пунктузунга дүүштүр доктаадырым болза:
1. Мугур-Аксының чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда участогунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының немелде соңгулдаларының талазы-биле соңгукчуларның бадылаашкынын чорударына болгаш бадылаашкыннарны санаарына 3 соңгулда участогун девискээр соңгулда комиссиязы-биле дугуржулга езугаар Мөңгүн-Тайга кожуунун

девискээринге тургузар. Соңгулда участоктарының даңзызын кожуп каан.
2. Соңгулда участоктарының даңзызын оларның дугаарларын, кызыгаарларын болгаш участок соңгулда комиссияларының, бадылаашкын чорудар бажың-балгаттың турар черлерин болгаш телефоннарның дугаарларын айтыпшаан, 2005 чылдың март 5-тен орайтатпайн парлаар база тарадыр.
3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду бодумга алдым.
Кожуунуң чагырга чериниң баштыңы А.К.ДОНГАК.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагырга чериниң баштыңының 2005 чылдың февраль 22-де №12 доктаалына капсырылга

Мугур-Аксының чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының немелде соңгулдаларының талазы-биле соңгукчуларның бадылаашкынын чорударына болгаш оларның бадылаашкыннарны санаарына Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээринде тургускан соңгулда участоктарының **ДАҢЗЫЗЫ**

Соңгулда участогунун ады	Соңгулда участогунун кызыгаарлары	Соңгулда участогунун турар чери, адреси	Телефон дугаары
Мугур-Аксы Восточный	«Кашпал» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң бүгү девискээри, арбаннар: «Аржаан», «Малчын», «Шуугуур», «Мугур», тус-тус черлер: Кара-Хову, Доора-Хову, Ажыг-Суг, Чеди-Тей, Барлык-Бажы, Сумуту, Чолдак-Орук, Кургаг-Сай, кызыгаар заставазы, сумуга хамааржыр черлер: Каргы, Кара-Хову, Хадыңныг-Дөргүн, Кара-Өдек, Кара-Суур, Көге-Даваа, Кызыл-Хая, Дүнгети, Сээр, Ак-Адыр.	Каргы суур, Тондар Салчак кудумчузу, кожуунун Культура бажыңы.	Тел. 4-89.
Мугур-Аксы Западный	Каргы сумунун арбаннары: «Аян», «Ак-Баштыг», «Казылган», «Меңги-Чечээ», «Шуралгак», тус-тус черлер: Айлыг-Хавак, Бел, Чиңге-Дыттыг-Хем, Оорга-Ужу, Улуг-Дөргүн, Хачылыг-Дыттыг-Хем, Оораш, Сыралыг-Ой, Суглуг-Ой, Чолдак-Дыттыг-Хем, Чал-Ыяш, Хиндиктиг-Хөл, Кыскаш, Ак-Хөл, Мугур-Бажы, Дестиг-Кара-Суг, Ортаа-Сын, Оваа-Баары, Хумуннуг-Хову, Сайгыты, Көвей-Өдек, Сайыр, Баянсу, Кодураш, Кара-Чоога, Оруктуг-Дыттыг-Хем, Серлиг-Дыттыг-Хем.	Каргы суур, Саны-Шири кудумчузу, кожуун чагыргазының бажыңы, 46.	Тел. 4-38.
Кызыл-Хая	Мөген-Бүрен сумунун бүгү девискээри болгаш күрүнениң «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгезиниң малчыннар турлаглары, гидроэлектростанция.	Кызыл-Хая суур, Кечил-оол кудумчузу, 4, суму чагыргазының бажыңы.	Рация.

Каа-Хемниң төп чаңгыс мандаттыг № 77 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадының катап соңгулдаларын эрттирерде участок соңгулда комиссиязының составының талазы-биле саналдарны хүлээп алыр хуусаазын доктаадыр дугайында

КЫЗЫЛ КОЖУУННУҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2005 чылдың февраль 21 №125 Каа-Хем суур

«Тыва Республиканың соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 21 чүүлүнге дүүштүр Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының шийтирлээни болза:
1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадының катап соңгулдаларын эрттирерде участок соңгулда комиссиязының составынче саналдарны хүлээп

алырының хуусаазын 2005 чылдың март 6-дан 15-ке чедир деп доктаадыр.
2. Бо шийтирни массалыг информация чепсектеринге парлаар.
Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы М.У.ШЫВЫК.
Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының секретары У.Х.САТ.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутатарына

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының он тоску хуралы Чазак Бажыңының хуралдаар залына **2005 чылдың март 17-де 9.00 шакта болур. 8.00 шакта бүрүткөп эгелээр.**

Хүн айтырылары

- 1.«Тыва Республикага кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи дугайында» Тыва Республиканың Конституциялыг хоойлузунун дугайында.
- 2.«Тыва Республиканың регионалдар аразында, улустар аразында болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.
- 3.«Тыва Республиканың Улуг Хуралының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.
- 4.«2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.
- 5.«Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының эргебайдалының болгаш кызыгаарларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 5 болгаш 8 чүүлдеринге өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.
- 6.«Россия Федерациязының

Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының 2004 чылда бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

- 7.«Тыва Республикага хамаатыларның хуралдарының, чыыштарының, конференцияларының (делегаттарның хуралдарының) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.
- 8.«Ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондузунун 2004 чылда бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.
- 9.Судьяларның квалификация коллегиязының кежигүнүн – хөйниити төлээлекчизин томуйлаар дугайында.
- 10.«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутатарының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун катап хүлээп алыр дугайында.
- 11.«Тыва Республикага оюн бизнестинге үндүрүгүн хемчээлдериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

Бай-Тайганың чаңгыс мандаттыг № 13 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының катап соңгулдаларын эрттирерде участок соңгулда комиссияларының составының талазы-биле саналдарны хүлээп алырының хуусаазын доктаадыр дугайында

БАЙ-ТАЙГА КОЖУУННУҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2005 чылдың февраль 22 №2 Тээли суур

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 23 чүүлүнге, «Тыва Республиканың соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 21 чүүлүнге дүүштүр Бай-Тайга кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының шийтирлээни болза:
1.Бай-Тайга кожуунун чаңгыс мандаттыг №13 соңгулда округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының немелде соңгулдаларын эрттирерде участок соңгулда комиссияларының составынче саналдарны хүлээп алырының хуусаазын 2005 чылдың март 6-дан 15-ке чедир деп доктаадыр.
2.Бо шийтирни массалыг информация чепсектеринге парлаар.
Девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Л.Х.САЛЧАК.
Девискээр соңгулда комиссиязының секретары А.Б.САНЧАТ.

Мөңгүн-Тайганың чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда округунга немелде соңгулдаларын эрттирерде участок соңгулда комиссияларының составының талазы-биле саналдарны хүлээп алырының хуусаазын доктаадыр дугайында

БАРЫЫН-ХЕМЧИК КОЖУУННУҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

2005 чылдың февраль 25 Кызыл-Мажалык суур

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 23 чүүлүнге, «Тыва Республиканың соңгулда комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 21 чүүлүнге дүүштүр Барыын-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының шийтирлээни болза:
1.Участок соңгулда комиссиязының составының талазы-биле саналдарны хүлээп алырының хуусаазын 2005 чылдың март 6-дан 15-ке чедир деп доктаадыр.
2.Бо шийтирни массалыг информация чепсектеринге парлаар, тарадыр.
Барыын-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Н.И.КУУЛАР.
Барыын-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының секретары Р.С.ХОМУШКУ.

ТӨЛЕНТИГ САЛГАЛДЫ КИЖИЗИДЕР ДЭЭШ

Ада-Чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 60 чылынга база Кызыл кожуунуң тургустунганындан бээр 30 чыл болганынга тураскааткан кожуунуң девискээринде арагалаашкын, наркомания, кем-херек үүлгедишкенин утур акция ажылдап эгелзэн. Ажыктыг ол ажыл-чорудулганың эгелекчилери – кожуун чагыргазы, уругларның болгаш элээдилерниң Авырга аттыг спорт школазы, аныяктар комитеди, назы четпээннер инспекциязы, нарколог эмчилер болгаш культура килдизинде “Аян тудал” ансамбли. Акцияның кол сорулгазы — аныяктарны кадык-чаагай амыдыралче, спортче хаара тудары. Ооң программазында солун ужуражылгалар, лекция, беседа, спортчу оюннар, ыр-шоор кирген.

Чугула хемчег эгелзэн

Акцияның эге базымнары кожуунуң төвүнден эң-не ыракта турар сумулар – Терлиг-Хаядан, Баян-Колдан эгелзэн. Бо чылдың февраль эгезинде адааным сумуларның улуг-бичи чурттакчы чонунга байырланчыг, бедик көдүрлүүшкүнүг хүннер болган.

Кожуун төвүнден келген аалчылар баштай Терлиг-Хая суму-зунга четкен. Ук байырлалга терлиг-хаяжылар онзагай белеткенген болду. Суурнуң делгем клуву чылыг, чырык, арыг-силег, арагага, наркотиктерге удур плакаттар, хана-солуннар, чураан чуруктар-биле дерип каастаттыган. Клубта кымны чок дээр! Суму чагыргазы, школа, ясли-сад коллективтери, улуг-бичи чон, аныяк-өскен дээш, өскелер-даа.

Байырлалдың база бир аалчылары — кожазы Баян-Кол суму-зундан келген тренер башкылар, өөреникчилер болган. Олар тенниске, шыдыраага эш хуу ужуражылгазын эрттирбишаан, солун концерт программалыг болганы база мактаксанчыг.

Кожуун төвүнден хей кижини составтыг делегацияны кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы А. Х. Монгуш, аныяктар комитеди-ниң даргазы М. М. Сундуй удуртуп келген.

Арагалаашкынга, наркоманияга, кем-херек үүлгедишкенин утур болган кежээге сөс ап чүве чугаалаан кижиле хей. Ылаңгыя назы четпээннер инспекциязының даргазы, милицияның майору Антонина Одан-оолдун, аныяк нарколог эмчи Чинчи Ооржактың чугаалары чонга дээштиг болгаш ажыктыг болган. Республика иштинде Кызыл кожуун арагалаашкын, кем-херек үүлгедишкенин талазы-биле көскү черни ээлеп турар. Мында назы четпээннер ортузунда арагалаар, оорланыр, үлтеп-дээрбедээр, күштеп-чазарлаар, кадыкшылга хора чедирер кем-херектерниң саны хей. Ылаңгыя Каа-Хем суурда, Сукпак, Кур-Чер сумуларында байдал нарын.

Эрткен 2004 чылда 203 назы четпээн уруглар кем-херек үүлгеткен. Оларның иштинден 156 эзирек өөреникчи милицияга кирген. Уругларның хей кезини пиво ижил-турары илерзэн. Административтиг харысалга дугайында чаа хоойлу езугаар моон сонгаар назы четпээн кижиле хей-ниити черинге пиво ижер, таакпылаар, чурум үрээр, кудумчуга дүнекиниң 11 шакка чедир кылаштап чоруур болза, харысалганы ада-иезинге онаап, шалыңының 3-5 катап кудуку хемчээлиниң торгаалын төледир. Кожуунуң төп

эмнелгезинде кол нарколог эмчи Чинчи Ооржактың чугаалап турары-биле алырга, Кызыл кожуунда арагадан хораннанып өлүп турар улустуң саны кызырылбайн турар. Шаг-шаанда тыва кижиле 40-50 харлыындан эгелеп арага ижер турган болза, бөгүнде 8-9 харлыг уруглар пиволоп турар апарган.

Саян артындан чамдык чижең кижилерниң Тываже оор езу-биле кири сөөртүп турары чиик өртектиг, шынары багай спирити кижилерни албыстадып, кадыкшылын, угаан-медерелин хораннап турар. Политиканы ханы өөренип көөр чүве болза, мында бир-ле чажыт сорулга бар чадавас. Наркомания — эмнетинмес, коргунчуг аарыг. Оон аараан кижилерниң даңзызында улуг назылыг кижилер чок, шупту аныяктар. Чүге дизе наркоман кижиниң назыны кыска. Ынчангаш кажан-даа ооң-биле холбашпаңар. Бистиң республикада чыдыг чашпан — конопля үнү-жүнү өзүп турары чажыт эвес-ле болгай. Ынчалза-даа ону чыыры хоруглуг, ажыглаары кончуг хоралыг.

Конопля күштүг наркотиктиг бүдүмелге хамааржыр. Үнүштү адыш иштинге дүрбүп ора, ооң чыдын тынып, ол-ла холдарывыс-биле чемни чип турарывыска, бо бүгү хандамыр, тыныш органның дамырдыг органнарын дамчыштыр организмче кирер, а ооң түңнелинде наркоманнарның саны улам-на көвүдээр. Ынчангаш наркоманияга удур демиселди эң шыңгызы-биле бистиң республикада чорудуп турар.

“Авырга” — нештередикчи Черниң ыраа, чайның изии, кыштың соогу ажыл-ижинге шын сеткили-биле бердинген кижилерге кажан-даа моондак болбас. Даштын сооктуң температуразы бежен ажып турза-даа, “Авырганың” башкылары орукче аъттаныпкан.

Кожуунуң аныяк-өскенинге, көдээниң чонунга кадык-чаагай, чараш, байлак чурталганы, улуг спортту суртаалдаар, оон аңгыда ыр-шоорну, танцы-самны, оюнтоглааны бараалгадыр дээш төптөн келген кижиле канчап черле

чараш, аяныг болбас боор!

Тренер башкылар – РФ-тиң болгаш ТР-ниң күш-культуразының тергиннери, спорттуң яңы-бүрү хевирлеринге спорт мастерлери В. Б. Ондар, К. С. Сандаков, К. О. Ховалыг, В. Д. Серен-Хуурак, А. Х. Монгуш база ССРЭ-ниң спорт мастери, Украинаның “Донецк-Шахтер” деп футбол команданың кежигүнү чораан, амгы үеде авыргажы В. С. Шульга дээш, өскелерниң-даа улуг-биче чон-биле ужуражылганыштырылга кежээзи солун эрткен. Кижиле бүрүзү тус-тузунда бодунуң чурттап эрткен спортчу амыдыралындан солун чүүлдерни чугаалап, уругларны арага-дары, наркомания эвес, а спорт-биле өң-

Ажыктыг ол ажыл-чорудулганың эгелекчилери – кожуун чагыргазы, уругларның болгаш элээдилерниң Авырга аттыг спорт школазы, аныяктар комитеди, назы четпээннер инспекциязы, нарколог эмчилер болгаш культура килдизинде “Аян тудал” ансамбли.

Акцияның кол сорулгазы – аныяктарны кадык-чаагай амыдыралче, спортче хаара тудары.

нүктежи, күш-дамырын сайзырадып чурттаарын, кезээде сергек амыдыралче чүткүлдүг, бергелерге торулбас болурун сүмелеп чагааннар. Тренер башкылар бүгү назынын спорт-биле холбааннар. Оларның үндүрген кара күжү, төккөн дери халас барбаан. Бөгүнде оларның кижизидикчи-

Спортка шылгарааш, шаңнатканнар.

лериниң аразында спорттуң яңы-бүрү хевирлеринге кожуун, республика, Россия, харын-даа делегей чергелиг чемпионнар, улуг албан-дужаалдыг ажылдакчылар бар.

Терлиг-Хая, Баян-Кол — шагдан бээр спортчу чедишкенири-биле алдаржып келген кончуг дээн мөгелерниң, спортчуларның чурту. Аныяк салгал ону уламчылап турар. Амгы үеде бо суурларда хостуг хүреш, бокс, волейбол, теннис, шыдыраа секциялары доктаамал ажылдап турар. Чоокта чаа кожуунга болгаш республикага хостуг хүрешке, бокска маргылдаалар болуп эрткен. Аңаа Терлиг-Хаяда хостуг хүреш секция-

Шыдыраага эш хуузуңуң ужуражылгазының үезинде.

зының (тренер башкызы Эдуард Чымбаның) кижизидикчилери Дозураш Дүрбүлек, Даң-Хая Күжүгет, Чодураа Болуй-оол, Аржаана Сотнам олар кожуун болгаш республика чемпионнары болган. “Авырганың” директору Владимир Серен-Хуурак үстүнде адааным уругларга шаңналдарны байырлыг кежээге чон мурнунга тывыскан.

Көдээ черлерде орта ажыл-агый бар эвес, ооң-биле чергелештир акша-төгерик база чедишпес болгай. Ынчал кээрге ада-иелерге уругларын ыңай-бээр маргылдааларже чорударда бергедээшкенин бо-ла таваржып келир. Ынчалза-даа ада-иелер бүгүле аргаларны ажыглап тургаш, оларга деткимчени көргүзүп келгени эки. Ажы-төлүңге спортче ажык орукту, эки кижизидилгени берип чоруур ада-иелер Севзэн Хүндүжүк, Артур Дүрбүлек, Урана Болуй-оол, Саида Күжүгет оларны шаңнаан. Тиилекчилерге, тренер башкыга суму чагыргазының даргазы Вячеслав Баданай байыр чедирбишаан, белектерни тывыскан. Школада ада-ие комитеди уругларны шаңнап, чылыг-чымчак сөстөрү чугаалаан.

концертин чон улуг сонуургал-биле көргөн. Тренер башкылар сценага тыва ырлардан аңгыда, индийлеп, украиннеп ырлап, танцы-сам теп үнүп келирге, уругларга солун болбайн канчаар. Концерт программасында бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс — композиторлар, шүлүкчүлөр Владимир Серенниң, Изольда Дүпчүрүн, Кызыл-оол Дүрбүлектин, Шолбан Доспанниң “Шагаа-биле”, “Чаа чыл үндү”, “Кола”, “Бай-Хем Баян-Кол” дээш, өске-даа чараш ырлар күүсеттинген. Көрүкчүлери хей-аът кириген спорттуң хоочуннары Кушкаш-оол Ховалыг, Вячеслав Шульга, Владимир Серен-Хуурак, Баян Биче-оол (Баян-Кол) ырлап, самнай бээр, мергежилдиг артистерден дудак чок.

Акция уламчылаар

Хоралыг уруктар — алкогольизмге, наркоманияга, кем-херек үүлгедишкенин утур акция болуп турар үеде Терлиг-Хая, Баян-Кол сумуларынга чаңгыс-даа эзирек кижиле көзүлбээн. Ол хүнден эгелеп акцияның дээштиг ажылдап, кижилерге эки салдарны чедирип эгелзэни-ле ол боор, Терлиг-Хаядан арагага сундулуг алды херээжен кижиле эмчиге эмнеткен.

Сөөлгү үеде көдээ черлерниң чурттакчыларынга республика, кожуун төптөринден солун концерттер, шиелер келбестээн, ынчангаш чон солун чүүлдерни манап турар. Терлиг-хаяжылар, баян-колчулар келген аалчыларга ажыктыг чүүлдерни дыңнаанынга, солун концертти көргенинге өөрүп четтиргенин илередип турдулар. “Моон-даа сонгаар манаар бис, кээп турунар” деп турдулар.

Удуртукчу Алексей Монгуш акцияның эгелзешкенинге машина болгаш кывар-чаар чүүлдер-биле деткимче дузаны көргүскени дээш кожуунда өөредилге эргелелиниң начальниги М. А. Бууралдайга, иштики херектер килдизиниң начальниги Ю. Н. Монгушка, төп эмнелгениң эмчизи В. В. Сендиге чагырга чериниң мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен.

Акция кожуунуң суурларынга уламчылаар, ол күүсекчи эрге-чагырга органның удуртукчуларының, өөредилгениң, кадык камгалалының, хоойлу-дүрүм камгалаар органның, ада-иелерниң хей-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазын кадык-шыырак салгалды өстүрүп кижизидеринче угландыраар.

Ольга САНДАРАА.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Аңаа чыылган чон – мастерниң мөгейкичлери, музейниң улуг-даа, бичи-даа залдарына сынышпас хөйү-биле чыылган. Ийи залда делгезен ажилдарны улуг сонургал-биле олар магадап көргөн. Чыылганнарның аразында кымнарны чок дээр – Тываның ат-сураглыг уран мастерлери, чурукчулар, артистер, чогаалчылар, эртемденер, күрүне ажилдакчылары.

Национал музейниң директору А.С.Комбу делгелгени ажыдып тура, юбилярга байыр чедирбишаан, Дондук Хертековичниң хөй-хөй ажилдары музейниң үнелиг эртинелери болуп, бо коллективти Россияга, делегейге алдаржыдып турарын демдеглевишаан, коллективниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илередип, суй белекти сөңнээн. Улаштыр байыр чедирип чүве чугаалааннар арбын болган.

М. Б. Кенин-Лопсан, эртемден, чогаалчы:

—Эргим хүндүлүг төрөлдер, ха-дуңма, уран мастерниң мөгө-

ЧУРУКЧУНУҢ МӨҢГЕ “ДАШ НОМНАРЫ”

Алдан-Маадыр аттыг национал музейге эрткен неделяда Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу, Россияның Репин аттыг

болгаш Тываның күрүне шаңналдарының эдилекчизи уран мастер Дондук Хертекович Дойбухааның 60 харлаанынга тураскааткан солун делгелге болган.

ийкичлери! Бөгүн дески уран салым-чаянныг, кайгамчык кижиниң байырлалында киржип турар-дыр бис. Дондук Дойбухааның бо делгеттинген ажилдарындан ооң кайи хире чогаадыкчы талантылыын, төрзэн черинге ынаан, ооң бойдузунга, дириг амытаннарынга хумагалыын эскерип тур боор силер. Чуртунуң төөгүзүн, чонунуң езу-чаңчылдарын ыдыктап чоруур кижидир, ол дугайында ханы билиглиг кижидир дээрзи көстүп тур.

Ооң ачазы бистин акывыс чораан. Кайгамчык Бай-Тайганың, делегейде ады алгаан Кызыл-Даг суурнун, Сарыг-Хаяның огулдур. Өвүрүнү Булан-ныг деп черге ооң ачазы мөчээн. Адазының чагыын езугаар ону төрзэн черинге катап хөөр-жүткен. Адазының чагыын огулунчаар күүсеткен. Ус-шевер дарган-мерген чоруун база огул дөзеп алган. Адазының эгелеп каан ажил-ижин кайгамчык

төлөптий-биле уламчылап чоруур. Дондук Дойбухааның делегейни кайгаткан ажилдары мөңгө эртине болуп, тыва чонга артар, чүге дизе ооң ажилдары тыва чонунуң амыдыралы, езу-чаңчылдары-биле холбашкан. Ооң ажилдары дээрге мөңгөде артар “даш номнар-дыр”.

Зоя Самдан, ТР-ниң культура болгаш национал политика

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың даасканы езугаар байырлыг бижикти чыылган чонга таныштырып көрейин (долузу-биле номчуур). Шериг-оол Дизижикич демин эртенги шакта силер-биле байырлыг ужуражылганы кылып, “Шылгараңгай күш-ажыл дээш” деп медальды тывысканы-биле байыр чедирип тур бис. Ийи дугаарында бистиң яамының

сайды (хүлээлгезин күүседип турар):

—Хүндүлүг Дондук Хертекович, байыр чедирешиңизниң сөзүн ийи кезектиг дамчыдарын чөпшээрер көрүңер. Баштай-ла

мурнундан байырлыг бижикти тывыспышаан, чогаадыкчы ажилдарыңарның каталогун чырыкче парлап үндүргөн улус бис, ону тыпсырын чөпшээрер көрүңер. Оон аңгыда силер чүгле уран мас-

тер эвес, а бойдука ынак, эрес аңчы кижиде болгай силер, ынчангаш аңнаарда херек дериг-херекселдерни белекке берип тур бис.

Дараазында байыр чедирген Тываның Чурукчулар эвилелиниң даргазы А.Х. Ойду, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү В.Н.Елизаров, уран мастерлер К.М.Саая, К.Т.Хунан болгаш өскелер-даа Тываның уран чүүл хөгжүлдезинге Дондук Хертековичниң кириген үлүг-хуузуун бедии-биле үнелеп, ону башкы-выс, коллегавыс деп чоргаарал-биле адап, ооң чонну кайгадыр ажилдары ам-даа хөйү-биле көстүр дээрзин бадыткап, моон сонгаар-даа улуг-улуг чедиш-киннерни күззэн.

Байырлыг ажыдышкын доозулган, а чыылган чон чурукчунуң ажилдарынче “шымны” берген.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТАРДА: делгелге ажыдышкынының үезинде; Д.Х.Дойбухааның чораан болгаш чонар-даштан чазаан ажилдары.

Төрүттүнген хунуңер-биле!

Бистиң хүндүлүг акы-выс **Соскур-оол Монгушевич САГААНГА** март 10-да 60 харлаар юбилейин таварыштыр кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежиин, узун назынны, ажылынга чедиш-киннерни күзевышаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Төрүттүнген хунуң-биле Дегеревис байыр тудуп, Аас-кежик, өөрүшкүнү Алгап-йөрзөп,

сөңнеп тур бис.

Аажы-чаңың, чазык арның, Ажыл-ишке кызымааңны Дуңмаларың, угбаларың Дегеревис көрүп чор бис. Ак-көк дээрниң адаан орта Алдын хунуң херелинге Айтыкчывыс сылдыс болуп, Ам-даа хөй чыл

чуртта, чуртта!

Дуңмаларыңдан.

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилели

“Московский комсомолец” солун болгаш Москваның күрүне университеди “Покори Воробьевы горы!” деп аныяктарның национал төлөвилелин эрттирер. Аңаа киришкеш, ол улуг дээди өөредилге чериниң студентизи болуп көрүңер даан! Конкурса киржирде, анкета долдурар, чогаадыг бижир (парлап каан үш хире арын хемчээлдиг) болгаш факультеттиң онаалгаларын күүседиринге белеткенир. Март 31 соонда “МК”-же чоруткан ажилдарны конкурса хүлээп албас. Конкурстун тиелекчилери Москваның күрүне университетиниң 16 факультетиниң бирээзинге кирген турар.

“Покори Воробьевы горы!” деп аныяктарның национал төлөвилелинге киржириниң дүрүмүн дараазында адрестен билип ап болур силер: **667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 36, каб. 202, тел: (394-22) 1-12-75, 1-12-38.**

Мону билип алыңар: ийи азы үш факультетке онаалгаларны хары угда күүседип болур. Ынчан МКУ-нуң башкылары силерниң ажилдарыңарны дегерезин хынап көргөш, оларның эң-не экизин шилип алыр. Чаңгыс факультетти бе азы элзэн кажын хары угда шилип алыр бе, бодуңар шиитпирлээр апаар силер.

“Шын” солунну дамчыштыр

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Алим Оюнович ТЕМБРЕЛЬДИ** сөөлгү орукче үдежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедиргени дээш Кызыл хоорайның №1 школазының, Би-Хем кожунунуң Хадың ортумак школазының коллективтеринге, Хадың суурнун чурттакчыларыңа, дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске болгаш кожаларывыска черге чедир мөгөйип, четтиргенивисти илереттивис.

Уругларыңдан.

Тываның Улустуң чогаалчызы **Степан Агбаанович Сарыг-оолдун** агайы

Мария Давидовна ЧЕРНОУСОВА-САРЫГ-ООЛ

91 хар чоокшулап чорааш, үр аараанының соонда, март 8-те мөчээн. Мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ТР-ниң Культура болгаш национал политика яамызы, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери ханы кажыыдалды илередип тур.

“Шын” солунуң коллективи ук солунуң хоочун ажилдакчызы чораан, күш-ажылдың хоочуну, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү

Валентина Дувановна МААДЫРНЫҢ

аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге, огулунга ханы кажыыдалды илередип тур.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республиканың Эрзин кожунунда эргелели ук эргелелдин ажилдакчылары **Долаана Ламажаповна** болгаш **Ортун-оол Доргуутович** Андааларга адазы, каты

Ламажап Сунурупович КЕНДЕНИҢ

аар аарааш мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, хөдээ ажил-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 10045. Чагыт 24.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлапта, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели “Шын” солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.

Херечиледип дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлапта болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинзон-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңадылгалары дээш авторлар боттары харышпаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tyva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.